

З ІСТОРІЇ СПЕЦСЛУЖБ

*Світлана Ляковська**

Обліки «політично неблагонадійного елементу» органами ВНК–ДПУ–ОДПУ: історичний аспект

У статті досліджується процес становлення реєстрацій та обліків «політично неблагонадійного елементу» в системі органів державної безпеки з 1918 по 1934 рр.; основні принципи, що були покладені в основу формування оперативних обліків щодо певних категорій осіб.

Ключові слова: реєстрація, оперативний облік, політично неблагонадійний елемент, загрози, реєстраційно-статистичний відділ.

Одним з атрибутів держави, важливим елементом її впливу на суспільство є правоохоронні органи, в тому числі органи державної безпеки. У сфері протидії злочинності вони, у межах своєї компетенції, виступали своєрідними провідниками державної політики. Правоохоронним органам, що здійснювали оперативно-розшукову діяльність, притаманні специфічні методи та способи добування інформації, серед яких виділяються оперативні обліки. Радянський державний апарат широко використовував обліки та реєстрації різних категорій населення. Об-

ліки поділялися на відкриті (гласні) та таємні (негласні), здійснювалися за різними ознаками — соціальним походженням, майновим станом, партійною належністю, освітою, фахом тощо.

На відміну від державних реєстрацій, метою оперативних обліків було накопичення, систематизація й аналіз даних про організації, окремих осіб для здійснення профілактичних заходів запобігання злочинності. Стосовно конкретних осіб справи оперативного обліку, як правило, заводилися за наявності підстав кримінального характеру; при цьому взяття на оперативний облік не повинно було залежати від громадянства, національності, соціального, посадового, майнового стану, належності до певних політичних партій чи громадських організацій, ставлення до релігії тощо. Основні принципи, на яких будувалася контррозвідувальна робота органів державної безпеки та, у тому числі, формувалися оперативні обліки, багато у чому залежали від типології державного управління, зовнішньої й внутрішньої політики.

Проблема дослідження державних обліків і реєстрацій населення в останній час привертала неабиякий інтерес дослідників. Так, на думку С. Білоконя, за допомогою анкетування, паспортизації та переписів населення було створено всеохоплюючу управлінську систему, яка займала певне місце в державній політиці масового терору¹. Паспортна система СРСР як елемент регламентації життя населення, виявлення осіб, що становили небезпеку для існуючого режиму розглядалася у статті Т. Вронської і С. Кульчицького². У цих працях згадано й оперативні обліки, проте недостатньою мірою виписано процес їх створення та принципи формування.

¹ Білокінь С. Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941 рр.): Джерелознавче дослідження. Т. 1. – К.: Київ. наук. т-во ім. Петра Могили, 1999. – 448 с.; Його ж. Система обліків, анкетування й паспортизації населення як інформаційна основа державної політики масового терору. Частина перша // Матеріали Всеукр. конф. сумної пам'яті великого терору 1937 року «Злочин без кари» 3–4 листопада 1997 р. – К.: Стилос, 1998. – С. 42–73.

² Вронська Т.В., Кульчицький С.В. Радянська паспортна система // Укр. істор. журн. – 1993. – № 3. – С. 33–43; № 4. – С. 3–15.

* Ляковська С.П. — кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національної академії Служби безпеки України.

Проблема оперативних обліків органів ДПУ УСРР вивчалася у монографії В. Окіпнюка. Автор розглядав діяльність спецслужби з реєстрації лише двох категорій населення, які підлягали обов'язковому оперативному обліку — так званих «провокаторів» (колишніх працівників каральних органів самодержавства й Української Народної Республіки) та «білих офіцерів»³. Аналізуючи інформаційно-аналітичну діяльність спецслужби в 1920-х рр., складовою якої було виявлення і реєстрація негативних явищ у політичному й економічному житті країни, Р. Подкур теж означив проблему обліків політично неблагонадійного елементу⁴.

Зважаючи на стан наукової розробки метою статті є визначення місця оперативних (негласних) обліків більшовицької спецслужби серед інших державних (гласних) обліків і реєстрацій населення, їх ролі у системі державного управління та впливу політичних чинників на їх формування й використання. Це дасть можливість повніше розкрити механізм державної маніпуляції суспільством загалом та його окремими верствами. Дослідження основних принципів, покладених в основу визначення «політично неблагонадійних» осіб, що стало одним із засобів формування тоталітарної системи, має важливе значення для сучасного державотворення як фактор недопущення використання спецслужби в «політичних іграх».

Перші обліки були пов'язані з трудовими мобілізаціями періоду воєнного комунізму за професійною ознакою, а також мобілізацією до лав Червоної армії. При їх складанні для більшовицької спецслужби визначальними були не підстави кримінального характеру, а соціальне походження осіб, що їх реєстрували як «політично неблагонадійний елемент». Реєстрації в органах держбезпеки підлягали окремі категорії населення, які потенційно становили загрозу (небезпеку) для існуючого політичного режиму.

³ Окіпнюк В.Т. Державне політичне управління УСРР (1922–1934): історико-юридичний аналіз. – К.: Нац. акад. СБ України, 2002. – 290 с.

⁴ Подкур Р.Ю. Інформаційно-аналітична робота як один з напрямків діяльності спецслужб в 20–30-х роках // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 342–356.

Від початку в широкому вжитку для визначення подібних категорій населення використовували означення «ворог народу», «контрреволюціонер» тощо. У проекті плану роботи ВНК на 1921 р. зустрічаємо термін «радянсько благонадійний». За логікою, приблизно у цей час з'являється й термін «політично неблагонадійний». У звіті про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1923 р. у питанні щодо обліків уже використовували визначення «шкідницький елемент» (коли йшлося про обліки економічного відділу ДПУ) та «неблагонадійні» (реєстраційно-статистичне відділення)⁵. Ураховуючи, що внаслідок більшовицького перевороту від влади та засобів виробництва було відсторонено цілі соціальні групи, саме вони повинні були стати «внутрішнім ворогом». Навіть у містах, де більшовикам не чинився збройний опір, заарештовувалися поліцейські, службовці попередньої адміністрації, офіцери, «саботажники», «спекулянти» тощо.

Перші обліки та реєстрації не були схожі на класичні оперативні обліки, характерні для органів, що займалися оперативно-розшуковою діяльністю. На те були свої, як об'єктивні, так і суб'єктивні, причини. *По-перше*, більшість тогочасних керівників ВНК, як і сам Ф. Дзержинський, не відразу дійшли розуміння щодо необхідності використання в діяльності новостворених надзвичайних комісій традиційних оперативно-розшукових методів колишньої царської жандармерії, застосовуваних у боротьбі з політичними опонентами. Лише на I Всеросійській конференції надзвичайних комісій у червні 1918 р., розглядаючи проблему протидії спекуляції, було ухвалено резолюцію, в якій наголошувалося на тому, що «кожен метод боротьби», яким би непристойним він не був для соціалістів, «може бути використаний».

Саме у 1918 р. у чекістських підрозділах уперше намагалися організувати реєстрацію «антирадянського контрреволюційного елементу». Наказом ВНК № 65, виданим улітку 1918 р. за

⁵ Звіт-довідка про діяльність Київського губернського відділу ДПУ за 1929 рік // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2 (6/7). – С. 328–329.

підписами «за голову комісії» Я. Петерса, завідуючого іногороднім відділом В. Фоміна та начальника штабу корпусу військ при ВНК К. Волобуєва, місцевим органам у межах кампанії з роззброєння населення у селах та повітових містах доручалося

«скласти точні списки всіх сільських куркулів, узявши їх на облік»⁶.

Можливо, саме подібні списки стали прообразом перших оперативних обліків радянських спецслужб. *По-друге*, в умовах громадянської війни складно було на достатньому рівні налагодити агентурну роботу. *По-третє*, самі чекісти, у більшості колишні робітники й селяни, були неспроможні відразу оволодіти необхідними навичками та зрозуміти специфіку оперативної роботи. Часто подібні списки склалися на підставі особистої неприязні, зведення поррахунків тощо. *По-четверте*, на обліки більшовицьких спецслужб ставилися, в основному, особи з міркувань їх політичної нелояльності, а соціальна база незадоволених більшовицьким ладом була надзвичайно широкою.

Червоний терор як державна політика від вересня 1918 р. передбачав використання методів безпосередньої розправи: масові арешти, обшуки, облави, розстріли тощо. Тоді ж з'явився й інститут заручництва, що функціонував на основі підготовлених місцевими чекістами списків заручників зі складу «експлуаторських класів». Про це свідчать, зокрема, телеграми більшовицьких лідерів В. Леніна й Ф. Держинського, адресовані місцевим органам НК і партійним комітетам із вимогами вжити «профілактичних заходів» для запобігання спробам повстань. Із цих заходів, пояснював Ф. Держинський, найбільш дієвий —

«узяття заручників серед буржуазії, виходячи зі списків, складених [...] для стягнення покладеної на буржуазію контрибуції»⁷.

⁶ ВЧК–ГПУ. Документы и материалы / Ред.-сост. Ю.Г. Фельштинский. – Москва: Изд-во гуманит. л-ры, 1995. – С. 27.

⁷ Куртуа С., Верт Н., Панне Ж.-Л., Пачковський А., Бартошек К., Марголен Ж.-Л. Чёрная книга коммунизма. Преступления, террор, репрессии. – Москва: Три века истории, 1999. – С. 95.

Отже, «ворожі радянській владі елементи» вперше були реєстровані влітку–восени 1918 р. Списки склалися з представників «експлуаторських класів», незалежно від їх ставлення до нової влади та її політики. Визначаючи суть червоного терору, в опублікованій 1 листопада 1918 р. у журналі «Красный террор» статті М. Лацис писав:

«Ми не боремося проти окремих особистостей, ми знищуємо буржуазію як клас [...]. Не шукайте у справі звинувачувальних доказів про те, як він повстав проти Ради — зброєю чи словом. Передусім ви повинні його спитати, до якого класу він належить, якого він походження, яка в нього освіта і яка професія. Ось ці питання повинні вирішити долю обвинуваченого»⁸.

1 грудня 1918 р. було затверджено інструкцію надзвичайним комісіям на місцях. У параграфі 16 серед обов'язків повітових комісій визначалося спостереження за місцевою буржуазією, встановлення нагляду

«за неблагонадійними контрреволюційними елементами, куркулями, спекулянтами та іншими ворогами радянської влади».

У документі не йшлося про обов'язковий облік зазначеного контингенту, хоча в параграфі про канцелярію в переліку документів із діловодства визначалися реєстраційні книги секретно-оперативної частини губернських надзвичайних комісій⁹.

Всеукраїнська надзвичайна комісія (ВУНК) була створена лише 3 грудня 1918 р. декретом українського Тимчасового робітничо-селянського уряду. Її діяльність не відрізнялася від ВНК, адже основні напрями й методи роботи формувалися залежно від військово-політичних обставин і директив Москви.

Відкрита реєстрація політичних опонентів розпочалася згідно з декретом Раднаркому РСФРР від 23 вересня 1919 р. «Про обов'язкову реєстрацію колишніх поміщиків, капіталістів та осіб, які займали відповідальні посади при царському й буржу-

⁸ Цит. за: Лундер И.Б., Чуркин С.А. Спецслужбы России за 1000 лет. Материалы секретных фондов. – Москва: РИПОЛ-классик, 2006. – С. 532.

⁹ ВЧК–ГПУ. Документы и материалы. – С. 83.

азному устрої». Причини таких дій більшовицької влади пояснювалися спробою

«колишніх експлуататорів, що залишилися в межах радянської Росії [...], допомогти Денікіну, Юденичу та іншим царським генералам» відновити «владу поміщиків і капіталістів», шляхом «захоплення фабрик і заводів, що належать трудящим». При цьому «колишні поміщики під виглядом радянських співробітників улаштовуються в радянських господарствах» і підбурюють «місцевих селян проти радянської влади», «кадетські домовласники, барони й колишні князі влаштовують заклоти в самому центрі радянської Росії»¹⁰.

Як бачимо, у документі не називалися конкретні заклоти чи контрреволюційні організації, спрямовані проти існуючого режиму, проте були визначені ймовірні загрози.

Завдання з реєстрації покладалися на НКВС РСФРР, який додатково 26 вересня 1919 р. видав постанову з інструкцією щодо порядку реєстрації осіб, зазначених у декреті РНК РСФРР від 23 вересня 1919 р.¹¹ На відміну від декрету, в інструкції було більш детально вписано контингент, який підлягав обов'язковій реєстрації: царські офіцери та цивільні посадовці, колишні власники підприємств, земельних наділів, голови й члени акціонерних товариств із чітко визначеними розмірами доходів або кількістю робітників чи десятин землі.

Кожен, кого брали на облік, повинен був надати детальну інформацію про склад сім'ї, де вказувалися біографічні дані, колишні й теперішні заняття, адреса. При цьому членами сім'ї вважалися не лише батьки, подружжя, рідні та прийомні діти, а й рідні брати та сестри. Навіть у тих випадках, коли родичі проживали окремо один від одного, необхідно було надати повну інформацію за вказаною вище схемою. Таким чином, заручниками лояльного ставлення до радянської влади з боку «колишніх» ставали найдорожчі для них люди.

Ураховуючи важливість цієї акції, а також той факт, що з березня 1919 р. Ф. Дзержинський, залишаючись головою ВНК,

¹⁰ Собрание узаконений РСФСР (далі – СУ РСФСР). – 1919. – Ст. 458. – С. 500.

¹¹ Там же. – Ст. 459. – С. 500–501.

був наркомом внутрішніх справ РСФРР, на місцях часто функції реєстрації покладалися на надзвичайні комісії. У циркулярно-му листі ВНК від 17 грудня 1919 р. місцевим підрозділам роз'яснювалося, кого саме й чому треба брати у заручники:

«За якогось сільського вчителя, лісника, мірошника чи дрібного крамаря, до того ж ще єврея, противник не заступиться й нічого не дасть. Вони чим дорожать [...]? Високоставленими сановними особами, великими поміщиками, фабрикантами, видатними працівниками, вченими, знатними родичами»¹².

У циркулярі ВНК майже дослівно перелічувалися категорії населення, які потрібно було взяти на облік згідно з декретом РНК РСФРР. Хоча ВНК вимагала реєструвати «всё буржуазное население, могущее служить заложниками», і в директиві не йшлося про оперативні обліки, гадаємо, що саме ці поіменні списки стали прототипами реєстрацій «антирадянського елементу», що широко використовуватимуться в наступні роки.

Правила, за якими безвинних людей записували у потенційно небезпечних, були вписані й в інших нормативних документах каральних органів. Інструкція юридичного відділу ВНК від 1919 р. декларувала необхідність превентивних заходів щодо ймовірних злочинців:

«[...] Наше завдання — морально вплинути й, тим самим, запобігти повторенню вже вчинених злочинів. Нам не потрібні докази винуватості проти експлуататора чи контрреволюціонера. Достатньо з'ясувати його соціальне забезпечення або політичну фізіономію, щоби застосувати до нього адміністративні заходи як до класового ворога пролетаріату й комунізму»¹³.

У 1919–1920 рр. списки буржуазії використовувалися також губерньськими військовими комітетами. Передбачалася мобілі-

¹² Леонов В. Государственная безопасность Советской республики в пору Октябрьской революции и гражданской войны (1917–1922 гг.) // Государственная безопасность России: история и современность. – Москва: РОССПЭН, 2004. – 815 с. (режим доступа: <http://chekist.ru/article/1942>).

¹³ ВЧК–ГПУ. Документы и материалы. – С. 77.

зація цих категорій населення для тилового ополчення, або зараховування їх до особливих робочих батальйонів¹⁴. На території України реєстрація буржуазії проводилася мляво, особливо незадовільним був облік сільських багатіїв. Пояснювалося це небажанням селян надавати подібні дані, мовляв, «у нас буржуїв немає»¹⁵.

Обліку підлягали також усі «антирадянські», «шпигунські» й інші ворожі елементи. Спочатку обліки проводилися окремо кожним центральним оперативним відділом та надзвичайними комісіями на місцях. Хоча ще 1 вересня 1918 р. у структурі ВНК було створено реєстраційний (реєстраційно-довідковий) відділ, який повинен був централізувати оперативні обліки, що їх на той час уже склали місцеві надзвичайні комісії¹⁶, проте єдиних вимог щодо подібних реєстрацій у ВНК не існувало. Однак, уже робилися перші спроби створити єдину базу даних стосовно осіб, зареєстрованих як «політично неблагонадійний елемент». В уже згаданій інструкції НКВС від 26 вересня 1919 р. вказувалося, що всі особи, які підлягали реєстрації у відповідності до декрету РНК РСФРР від 23 вересня 1919 р., повинні були подати заяви у двох примірниках — один залишався у місцевому виконавчому комітеті, а другий поштою або з нарочним направлявся до НКВС РСФРР. Додатково список зареєстрованих передавався губернському виконкому¹⁷.

Крім представників буржуазії, загрозу для існуючого політичного режиму могло представляти офіцерство царської армії. Реєстрація цієї категорії осіб була особливо прискіпливою й централізованою. Паралельно більшовики намагалися залучати колишніх офіцерів старої армії до своїх збройних сил. Їх частка серед адміністративно-командного апарату РСЧА зроста

¹⁴ Центральний державний архів громадських організацій України (далі – ЦДАГО України), ф. 1, оп. 20, спр. 21, арк. 60; спр. 51, арк. 4.

¹⁵ Там само, спр. 21, арк. 60.

¹⁶ Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922) // Свободная мысль. – 1998. – № 6. – С. 105.

¹⁷ СУ РСФСР. – 1919. – Ст. 459. – С. 500–501.

протягом громадянської війни до 76%¹⁸. За діяльністю цих людей наглядало управління військового контролю (створене у січні 1918 р. при оперативному штабі наркомату військових справ) та його органи на місцях¹⁹.

Із виникненням інституту заручництва протягом літа–осені 1918 р. обліковувалися не лише офіцери, які служили в РСЧА, а всі колишні офіцери царської армії та члени їх сімей, які, у випадку зради, ставали заручниками. Наявність подібних обліків ускладнювала вербовку офіцерів у білі армії, що було поширеним явищем протягом 1918–1919 рр. Реєстрації використовувалися також і репресування офіцерів.

Паралельно з військовим відомством нагляд за колишніми офіцерами провадили органи держбезпеки. Комуністична фракція I Всеросійської конференції ВНК ще у червні 1918 р. ухвалила рішення

«взяти на облік та встановити спостереження за генералами й офіцерами»²⁰.

9 грудня 1918 р. при ВНК було створено військовий відділ, у структурі якого військово-реєстраційне бюро займалося обліком командного складу РСЧА, якому підлягали всі командири незалежно від соціального походження, партійної належності чи діяльності в минулому. Створити відділи з аналогічними функціями пропонувалося всім губернським надзвичайним комісіям²¹.

Із 1 січня 1919 р. відповідні контрольні функції наркомату військових справ та ВНК об'єднав особливий відділ ВНК²², зі

¹⁸ Реввоенсовет Республики (6 сентября 1918 г. – 28 августа 1923 г.). – Москва, 1991. – С. 28.

¹⁹ Зданович А.А. Как Л.Д. Троцкий и Реввоенсовет Республики «потеряли» контрразведку // Военно-исторический журнал. – 1996. – № 3. – С. 65.

²⁰ Леонов В. Государственная безопасность Советской республики в пору Октябрьской революции и гражданской войны (1917–1922 гг.) (режим доступа: <http://chekist.ru/article/1942>).

²¹ Образование и деятельность местных чрезвычайных комиссий 1917–1921 гг.: Сб. док. и мат. – Москва, 1961. – С. 334–336.

²² Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922). – С. 106.

створенням котрого в діяльності особливих відділів фронтів і військових частин оперативним облікам почали приділяти ще більше уваги. Такі запобіжні заходи режиму були актуальними, оскільки саме наприкінці 1918 – на початку 1919 рр. з розгортанням білого руху почастишали випадки переходу офіцерів до лав супротивника. Лише протягом перших двох місяців 1919 р. із 500 офіцерів командного складу 3-ої армії зрадили 100 (50 із них відкрито перейшли на бік білогвардійців)²³.

І все ж на початку 1920-х рр. у лавах більшовицької армії перебувало понад 100 тис. колишніх офіцерів, генералів і військових спеціалістів. Кожен третій командир РСЧА був «воєнспецом» старої армії²⁴. Колишні білі офіцери, що перебували на службі в РСЧА, були обліковані у реєстраційних відділеннях відповідних особливих відділів військових частин, а ті, хто служив у відомстві народного комісаріату шляхів сполучення (НКШС) — у транспортних органах ДПУ. Решта білих офіцерів перебували на обліку реєстраційно-статистичних частин губернських надзвичайних комісій, із 1922 р. — у відділі центральної реєстратури (ВЦР) ДПУ УСРР. При цьому бази даних повинні були бути доступними для всіх підрозділів особливих відділів, адже передбачався обмін указаними відомостями. Реєстрація здійснювалася на основі:

- 1) агентурних (донесення агентів, матеріали спеціальних розробок);
- 2) слідчих (протоколи, постанови у справах);
- 3) розшукових (списки зареєстрованих осіб, дані про розшук);
- 4) інформаційних (зведення, повідомлення інформаторів, матеріали періодичної преси) матеріалів.

Узимку–навесні 1918 р. соціально-економічне становище радянської Росії погіршилося — впало промислове виробниц-

тво, збільшилося безробіття, у транспортній галузі панувала розруха, на селі запроваджувалася продовольча розкладка. Результатом стали антибільшовицькі виступи робітників та селянські повстання. Паралельно зростав авторитет есерів і меншовиків, які виступали з критикою економічної політики більшовицького керівництва. Відтак, було взято курс на ізоляцію цих партій. Уже у квітні 1918 р. надзвичайні комісії розпочали масові арешти й роззброєння анархістів, у травні Малий Раднарком РСФРР оголосив поза законом керівний склад кадетської партії, а меншовиків та есерів — «ворогами народу». У червні ВЦВК РСФРР звинуватив поміркованих соціалістів в організації збройної боротьби проти радянської влади, і прийняв декрет про виключення меншовиків та есерів із рад робітничих, солдатських і селянських депутатів. Кульмінацією стало створення 24 лютого 1919 р. у структурі ВНК секретного відділу, який повинен був займатися виявленням, наглядом і придушенням антирадянських партій, духівництва й сектантства²⁵.

Навесні 1919 р. унаслідок наступів Колчака та Денікіна військове становище РСФРР стало критичним. Ситуація ускладнювалася масовими виступами селян, для боротьби з якими режим використовував не лише надзвичайні комісії та воєнізовану охорону, а також міліцію, регулярні війська, частини особливого призначення. До масового повстанського руху селян додалися демонстрації й страйки робітників. Керівниками селянських повстань, як правило, були есери, робітничих виступів — меншовики. ЦК РКП(б) 25 березня 1919 р. вимагав посилити боротьбу з «контрреволюційними елементами», установивши контроль над поміркованими соціалістами. У березні 1919 р. Ф. Дзержинський оголосив, що

«віднині ВНК не буде робити різниці між білогвардійцями по типу Краснова та білогвардійцями з соціалістичного табору», а «заарештовані есери й меншовики розглядатимуться як заручники, і їх доля залежатиме від політичної поведінки їх партії»²⁶.

²³ Стенограмма заседаний военной секции VIII съезда РКП(б) 20 и 21 марта 1919 года // Известия ЦК КПСС. – 1989. – № 9. – С. 148.

²⁴ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – Москва: Кучково поле, 2006. – С. 86.

²⁵ Кокурин А., Петров Н. ВЧК (1917–1922). – С. 106.

²⁶ Леонов В. Указ. соч. // Режим доступу: <http://chekist.ru/article/1942>.

Після завершення громадянської війни реєстрація неблагонадійного контингенту продовжувала залишатися першочерговим завданням органів держбезпеки. У наказі ВНК від 8 січня 1921 р. Ф. Держинський уперше чітко сформулював нову стратегічну лінію в роботі чекістського апарату, стрижнем якої повинна була стати ефективна інформаційна система:

«Гігантська інформаційна робота [...] повинна виступити на перший план».

Він зазначав:

«Усіх підозрілих, котрі можуть узяти участь в активній роботі, безпартійних офіцерів або осіб правоесерівського, махновського чи т.п. толку треба тримати на обліку, з'ясувати, перевіряти»²⁷.

У листі до В. Менжинського щодо посилення боротьби з правими есерами (квітень 1921 р.) Ф. Держинський пропонував

«скласти картки на всіх осіб (прізвище, ім'я та по батькові), що згадувалися у протоколах і листуванні ЦК партії соціалістів-революціонерів (ПСР) із визначенням, що про них говориться і з приводу чого».

Це потрібно було для того, щоби

«знати, хто з них сидить, кого треба шукати й т.п.»²⁸

Протягом 1919–1921 рр. періодично здійснювалися арешти представників політичних партій, не згодних із політикою більшовиків на селі. Паралельно почалася реєстрація всіх членів лівих антибільшовицьких партій. Відповідно до наказу ВНК № 150, реєстрації підлягали всі виявлені на той час учасники антирадянських «дрібнобуржуазних» партій і організацій (есери, меншовики, бундівці, народні соціалісти, сіоністи, анархісти).

Так, у зведенні про політичну обстановку в Таганрозькому повіті від 15 червня 1920 р. голова місцевої надзвичайної комісії повідомляв про певну кількість узятих на облік представників

політичних партій — максималістів, анархістів, меншовиків, правих соціалістів-революціонерів і сіоністів²⁹. У доповідних записках представників місцевої надзвичайної комісії за 1921 р. ішлося про взяття на облік членів Української комуністичної партії (укапістів)³⁰.

1921 р. відзначився не лише проголошенням нової економічної політики та боротьбою з лівими партіями, а й внутрішньополітичним протистоянням у самій більшовицькій партії, що проявилось у формі партійних дискусій. Налякані «робітничою опозицією», лідери РКП(б) розпочали чистку партії, до якої активно залучалися надзвичайні комісії. У результаті протягом 1921–1922 рр. з її лав було виключено понад 160 тис. членів. Окремі комуністи виходили з партії за власним бажанням, починаючи ще з середини 1920 р. Причини цього кроку вони пояснювали сімейними обставинами, хворобами, непосильною роботою тощо. Серед тих, хто добровільно вийшов з партії, були й такі, що в лавах РКП(б) з'явилися не з ідейних, а меркантильних та кон'юнктурних міркувань. Усі ті, хто залишив більшовицьку партію за власним бажанням або внаслідок партійних чисток, на думку партійних вождів, також могли становити загрозу режимові, а, отже, були потенційними ворогами.

Саме цим можна пояснити появу постанови політбюро ЦК РКП(б) від 14 жовтня 1921 р., в якій наголошувалося, що всі особи, виключені з партії, повинні перебувати на обліку ВНК³¹. Зняття з подібного обліку вимагало спеціального дозволу. Правилком стало при розгляді персональних справ комуністів робити запити щодо наявності компрометуючих даних у місцевих підрозділах ВНК. Місцеві парткоми повинні були представляти чекістам відповідні матеріали, а також інформувати про настрої серед комуністів, роботу партійних і комсомольських осередків тощо. Подібна інформація ставала підставою постановки на оперативний облік тих комуністів чи співчуваючих, які висловлювали незгоду з політикою більшовицького уряду.

²⁷ Наказ Ф. Держинського «Про каральну політику органів ЧК» // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1995. – № 1/2. – С. 87.

²⁸ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – С. 557.

²⁹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 166, арк. 97–98.

³⁰ Там само, спр. 425, арк. 27.

³¹ Леонов В. Указ. соч. // Режим доступу: <http://chekist.ru/article/1942>.

За підписом секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебеда губернським партійним комітетам радянської України і ВУНК було надіслано циркулярний лист про реалізацію постанови ЦК РКП(б) від 14 жовтня 1921 р. Контроль над колишніми однопартійцями пояснювався тим, що вони

«не лише відходять від революції, але стають активними ворогами партії й робітничого руху», «вони користувалися певним впливом серед безпартійних мас»³².

Це було головною підставою для взяття їх органами держбезпеки на оперативний облік органів. Цілком вірогідно, що серед колишніх членів РКП(б) були особи, незгодні з генеральною лінією партії. У 1921 р. у м. Радомишлі Київської губернії виникла організація, що називала себе «Новою робітничою партією України». Виключені члени партії об'єднувалися у трійки³³.

Для обліку осіб, які вибули з лав РКП(б), місцевим партійним органам пропонувалося заповнювати бланки форм № 19 (на тих, хто вибув за власним бажанням) і № 20 (на виключених). Ці дві форми майже не відрізнялися. Обов'язковим було визначення:

«1) № п/п; 2) прізвища, ім'я та по-батькові; 3) № партійного квитка; 4) причини вибуття; 5) року народження; 6) професії й основного заняття до 1917 року; 7) соціального положення; 8) освіти; 9) часу вступу до РКП (рік і місяць); 10) чи перебував в інших партіях (якщо так, то в яких і коли); 11) остання робота; 12) час вибуття; 13) з якої організації».

На виключених додатково вказувалася інформація щодо підстав виключення, номер протоколу та яка організація ухвалила відповідне рішення³⁴. Колишні комуністи перебували під ретельним наглядом секретного відділу ВУНК і підрозділів на місцях. Облік їх входив до компетенції спецслужб і в наступні роки. Наприклад, на підставі наказу ОДПУ СРСР № 00313 від 9 вересня 1933 р., було організовано персональний облік усіх виключених із ВКП(б) під час партійної чистки³⁵.

³² ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 404, арк. 95.

³³ Там само.

³⁴ Там само, спр. 1091, арк. 117.

³⁵ Кокурин А., Петров Н. ОГПУ (1929–1934) // Свободная мысль. – 1998. – № 8. – С. 108.

До співробітництва з органами державної безпеки стосовно виявлення «політично неблагонадійного елементу» широко залучалися дійсні члени партії. Українське партійне керівництво вважало, що місцеві парторгани, особливо в повітах, краще за ДПУ обізнані щодо «антирадянського елементу», і тому повинні були допомогти спецслужбам виявити й узяти на облік усі контрреволюційні угруповання³⁶.

У 1921 р. розглядалося питання щодо взяття на оперативний облік спеціалістів. Ще з 1918 р. стосовно них упроваджувалася обов'язкова реєстрація у відповідних державних установах. Проводилася вона в рамках загальної трудової повинності. З переходом до нової економічної політики й скасуванням трудової повинності спеціалістів і службовців старої генерації на оперативні обліки почали ставити органи державної безпеки.

Частина промислових підприємств Російської імперії належала іноземним фірмам, тож інженери вже націоналізованих підприємств, на думку чекістів, могли підтримувати «злочинний зв'язок» із колишніми власниками. Обліку підлягали всі технічні спеціалісти та директори, які до націоналізації працювали на підприємствах, що належали іноземним синдикатам, трестам та іншим капіталістичним об'єднанням. Від них могла виходити небезпека здійснення посадових та економічних злочинів. Про це, зокрема, йшлося у листі Ф. Держинського до С. Уралова (Кислякова) від 6 квітня 1921 р. З тексту листа зрозуміло, що саме останній запропонував провести у ВНК реєстрацію всіх відповідальних радянських службовців — «дабы бороться с проникающим жульём».

Оргбюро РКП(б) погодилося з цією пропозицією і доручило ВНК у триденний термін розробити проект декрету Раднаркому. Ф. Держинський також запропонував заводити особові справи на всіх службовців, «починаючи із завідуючих відділами, усяких уповноважених» тощо.

Ініціативу він пропонував узгодити з реєстраційним відділом ВНК, а також:

³⁶ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 1091, арк. 99.

«зобов'язати всі судові органи надсилати [...] копії своїх постанов і наказів у справах про радянських службовців»³⁷.

Цей лист становить інтерес і з погляду взаємин між радянськими органами та спецслужбами. Як правило, накази органів держбезпеки щодо взяття на облік певних категорій осіб хронологічно йшли за декретами та постановами уряду з цього приводу. Саме в урядових документах йшлося про причини реєстрації відповідних категорій населення й ті загрози, які могли від них виходити. У даному випадку ВНК виступила ініціатором подібного декрету. Справа в тому, що органи державної безпеки у своїй практичній роботі вже здійснювали реєстрацію «всіх радянських службовців» і «по всіх установах вербувалися довідувачі». Робилося це для «оздоровлення і налагодження роботи радянських установ» та виявлення «непридатного елементу»³⁸. Уже на початку 1921 р. інформаційно-інструкторський підрозділ відділу управління НКВС республіки у зведенні по губерніях повідомляв про «перереєстрацію радянських службовців і чистку установ від контрреволюційного елементу» в м. Ізюмі на Харківщині³⁹. Таким чином, на початку 1920-х рр. спецслужби не лише впроваджували у життя більшовицьку каральну політику, але й мали можливість впливати на її формування.

С. Уралов виконав партійне доручення, розробивши проект декрету про організацію обліку й реєстрації відповідальних службовців радянських, кооперативних і громадських установ, організацій та підприємств в органах ВНК. Подібний облік пояснювався необхідністю «боротьби з кримінальними елементами, котрі займаються крадіжками, хабарництвом, спекуляцією і т.п.». Пропонувалося встановити подвійний контроль:

- 1) в усіх установах запровадити «систему особових справ»;
- 2) у місцевих надзвичайних комісіях створити особливу картотеку на відповідальних службовців.

³⁷ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – С. 556.

³⁸ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 166, арк. 100 зв.

³⁹ Там само, спр. 652, арк. 3.

Усі, кого було взято на облік, перевірялися щодо: а) судимості; б) перебування у розшуку НК; в) даних самої анкети відповідального співробітника.

На основі перевірок виділялися чотири категорії службовців (так звані групи «А», «Б», «В» і «Г»), які могли бути позбавлені права обіймати певні посади протягом встановленого часу⁴⁰. Основні ідеї С. Уралова були прийняті, і у структурі центрального апарату ВНК та його територіальних органів виникла реєстраційна служба, що здійснювала контроль над державним апаратом усіх радянських установ і підприємств.

17 липня 1921 р. ВНК розповсюдила спеціальну інструкцію щодо роботи зі з'ясування «щонайменших змін настроїв у різних верствах населення», а також необхідності «мати всі відомості про склад радянських установ, фабрик, військових частин»⁴¹.

Таким чином, у період червоного терору основна мета обліку певних категорій осіб полягала, насамперед, у створенні іменних списків заручників. Поступово кількість різних категорій населення, що підлягало обов'язковій реєстрації в органах державної безпеки, збільшувалася. Крім представників буржуазії, офіцерства, «спеців» реєструвалися колишні товариші по революційній боротьбі — члени лівих партій. Інформація щодо соціального походження чи партійної належності здобувалася гласними (відкритими) чи негласними (специфічними, характерними для спецслужби) методами.

30 червня 1921 р. ВНК поставила перед місцевими апаратами завдання не просто налагодити роботу, а «насадити освідомлення» на заводах, у радгоспах, кооперативах, лісових господарствах, селах тощо⁴². Із 14 січня 1921 р. у структурі секретно-оперативного управління ВНК почало діяти реєстраційно-статистичне відділення, яке займалося веденням оперативного

⁴⁰ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – С. 291–292.

⁴¹ Рассказов Л.П. Карательные органы в процессе формирования и функционирования административно-командной системы в Советском государстве (1917–1941 гг.). – Уфа, 1994. – С. 67.

⁴² Там же.

обліку по матеріалах підрозділів центрального апарату ВНК. На місцях оперативний облік здійснювали реєстраційно-статистичні відділення, що входили до складу секретно-оперативних частин губернських надзвичайних комісій. Отже, система політичного контролю надзвичайних комісій за населенням, основи якої було закладено в роки громадянської війни, у мирний час дедалі набирала обертів. При цьому, попри організаційну роботу, в органах державної безпеки ще не існувало централізованого обліку, не було розроблено єдиних вимог щодо певних оперативних обліків.

Реорганізована 1922 р. у ДПУ комуністична спецслужба у своїй діяльності не відмовилася від оперативних обліків «політично неблагонадійного елементу». У «Положенні про Державне політичне управління» від 6 лютого 1922 р. реєстрацію було названо одним із засобів здійснення покладених на органи держбезпеки завдань, що використовувався паралельно з іншими, специфічними для спецслужби, методами збору інформації — освідомленням, розшуком, спостереженням, арештом, вилученням, обшуком, дізнанням, попереднім слідством тощо.

Положенням про ДПУ РСФРР передбачалася реєстрація як осіб, що були звинувачені або підозрювані у скоєнні злочинів, так і справ, котрі проти таких порушувалися. Окремо реєструвалися «ненормальні явища життя РСФРР з метою виявлення їх причин та наслідків»⁴³. Реєстрації в органах ДПУ підлягали раніше засуджені (або підозрювані у скоєнні злочину), «політично неблагонадійний» адміністративний та управлінський персонал державних установ, промислових підприємств, а також особи із середовища командного й адміністративно-господарського складу РСЧА⁴⁴.

10 березня 1922 р. колегія ДПУ РСФРР видала наказ «Про поточний момент і завдання органів ДПУ щодо боротьби з контрреволюцією», яким зобов'язувала посилити оперативну роботу

з виявлення есерів, кадетів і монархістів на транспорті, підприємствах, в установах, розкриття есерівських організацій і встановлення контролю за іноземцями, що перебували на території країни⁴⁵. Відтепер іноземці також підлягали оперативному обліку.

Нова економічна політика з погляду керівників ОДПУ СРСР, породжувала нові загрози режиму, перш за все в економічній сфері. Знову постало питання щодо «буржуазії», яка розраховувала на поступове послаблення й, урешті-решт, втрату політичних позицій більшовиками. У нових умовах розширилася соціальна база «капіталістичних елементів». Користуючись браком досвіду в адміністративно-господарському апараті, законодавчими колізіями, коли одні нормативно-правові акти вступали у суперечність з іншими, з'явилося чимало «ділків», що бажали скористатися ситуацією. Розвиток вільної торгівлі призводив до спекуляції, посилення хабарництва, розтрат та інших господарських і посадових злочинів.

Водночас, із НЕПом змінилася не лише економічна, а й каральна політика радянської держави. Партійно-державне керівництво відмовилося від червоного терору. Проте напрацювання спецслужби щодо методів і засобів оперативно-розшукової діяльності залишилися. Так, 22 вересня 1922 р. у місцеві апарати ДПУ було розіслане циркулярне розпорядження про складання таємних списків новітніх капіталістів — непманів, як-от багатіїв, підприємців, посередників, торговців тощо. Усі, хто підлягав узяттю на оперативний облік, розподілялися на категорії:

1. Члени і відвідувачі фондової біржі (як легальної, так і нелегальної), перекупники й продавці валюти, золота, платини, коштовностей, а також особи, які сприяли їх вивозу за кордон, власники та співвласники приватних кредитних установ, лихварі.

⁴³ Лубянка. Сталин и ВЧК-ГПУ-ОГПУ-НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. Январь 1922 – декабрь 1936. – Москва: МФД, 2003. – С. 16.

⁴⁴ Там же. – С. 17.

⁴⁵ Колпакиди А.И. Щит и меч: руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации: Энциклоп. справ. – Москва: ОЛМА-Пресс; С.-Петербург: Нева, 2007. – С. 340.

2. Члени й відвідувачі товарної біржі та оптові торговці, власники або співвласники великих торговельних закладів. Вони також розподілялися на групи залежно від роду торгівлі: мануфактурники, хлібофуражники, бакалійники та ін.
3. Приватні промисловці: підприємці, орендарі, власники промислових підприємств. Ця категорія розподілялася на групи за галузями виробництва: металургія, машинобудування та ін.⁴⁶

На кожну з указаних вище осіб заводилася літерна справа, складалася анкета, що містила такі питання:

«1. Прізвище, ім'я, по батькові. 2. Адреса. 3. Місцевий або приїжджий, звідки приїхав і коли. 4. Який мав капітал, коли і чим займався до революції. 5. Який має капітал у теперішній час. 6. Що становить його капітал (гроші, рухоме майно, підприємства, цінності). 7. Які у нього підприємства, їх адреса. 8. Де зберігає гроші, цінності (вдома, у банках, яких — російських чи закордонних). 9. На чому нажив капітал. 10. Користується кредитами, має позички, борги»⁴⁷.

Дані збиралися від офіційних господарських органів негласно, а також з використанням секретної агентури та інформаторів. Із цією метою на облік і під нагляд бралися всі легальні й нелегальні клуби, гральні заклади та будинки побачень, кабаре, нічні кафе тощо, де виявляли й брали на облік усіх, хто витрачав значні суми на бенкети, карти та ін. На кожну особу заводилася літерна справа. Щомісяця до ЕКУ ДПУ УСРР направлялися дані про взятих на облік, агентурним шляхом перевірялися їх фінансові джерела.

Уважалось, що ті, хто без належних заощаджень увійшов в економічне життя країни, змогли заробити капітали не стільки використанням ринкової кон'юнктури, скільки шляхом посадових та економічних злочинів — казнокрадства, підкупу, хабарництва, ухиляння від податків та ін. Узагалі партійно-держав-

⁴⁶ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – С. 591.

⁴⁷ Там же. – С. 592.

ний апарат розглядав НЕП як антагоністичне явище, а непмани визначалися «внутрішнім ворогом».

Подібні висновки ґрунтувалися на конкретних фактах. За даними торговельного перепису 1923 р., у Харкові з 1844 торговців відповідну діяльність після переходу до нової економічної політики, без попередньої практики, розпочали 71,3%, а їх життєвий шлях певною мірою був пов'язаний із криміналом. Так, відомий харківський непман Б. Майзнер починав як валютний спекулянт. Зібравши початковий капітал, він вклав кошти у виробництво — відкрив майстерню з виготовлення капелюхів, які успішно продавав. Інший відомий підприємець — А. Подкопай — неодноразово був заарештований за спекуляцію, відбував покарання в ДОПРі⁴⁸. У середині 1920-х рр. не було жодного багатого непмана, який би не притягувався до кримінальної відповідальності за крадіжку чи хабарництво. Саме ці особи як «економнеблагонадійний елемент» стояли на обліках економічних підрозділів органів ДПУ.

Організаційна структура та функціональні завдання секретного відділу секретно-оперативного управління в 1923 р. визначали контингент осіб, які бралися на оперативний облік. Відділ поділявся на відділення:

«1-ше відділення — займалося анархістами, 2-ге — меншовиками, 3-тє — правими есерами, 4-тє — кадетами, монархістами, чорносотенцями, колишніми жандармами, 5-тє — лівими есерами, 6-тє — церковниками, «тихонівцями», «живою» та «давньоапостольською» церквами, 7-ме — іншими політичними партіями, що не ввійшли до компетенції 1–5 відділень, 9-тє — антирадянськими елементами в кооперації, 10-тє — єврейськими націоналістичними угрупованнями, 11-тє — антирадянськими елементами на транспорті, 12-тє — антирадянськими елементами у сфері літератури, преси й театрів, 14-тє — антирадянськими елементами у вишах і «казенним освідомленням» (по державних установах)»⁴⁹.

⁴⁸ Онацкиий М. Непманы Харькова в сфере торговли (1921–1924 гг.) (режим доступа: http://www-history.univer.kharkov.ua/book/Onatskij_M.pdf).

⁴⁹ Кокурин А., Петров Н. ОГПУ (1929–1934). – С. 116.

У структурі відділу 16 березня 1928 р. було створене відділення боротьби з «троцькістською опозицією»⁵⁰.

Особливий відділ здійснював самостійний облік і видавав спеціальні реєстраційні збірники обліків. Із метою «належної постановки керівництва роботою апаратів реєстраційної служби органів ДПУ» наказом управління справами (УС) ДПУ № 25 від 30 березня 1922 р. реєстраційно-статистичне відділення оперативного відділу було реорганізоване у відділ центральної реєстратури (ВЦР) у складі секретно-оперативного управління. Наказом УС ДПУ № 78 від 6 червня запроваджувався новий штат ВЦР у складі 93 осіб на чолі з А. Шанінім⁵¹. Відділ поділявся на реєстраційне відділення, бюро статистики, розшуку, іноземної реєстратури, довідок, облікове відділення, камеру схову, центральні картотеку й архів. Відбувався процес подальшого вдосконалення специфічних для спецслужб обліків. На ВЦР покладалися завдання:

- 1) розробка єдиних принципів обліку в усіх місцевих реєстраційних апаратах;
- 2) керівництво їх роботою;
- 3) облік персональних даних про осіб, звинувачених або підозрюваних у скоєнні злочинів;
- 4) виявлення додаткових компрометуючих матеріалів на осіб, що розроблялися за агентурними справами.

Велике значення у справі налагодження у системі органів державної безпеки централізованого оперативного обліку мало «Положення про реєстраційну службу в органах ДПУ» від 24 травня 1922 р. Реєстраційні апарати місцевих апаратів ДПУ–ОДПУ СРСР займалися обліком слідчих та архівних справ, а також заарештованих; реєстрацією й обліком політично неблагонадійного елемента; обліком осіб, підозрюваних у шпигунстві

⁵⁰ Колпакиди А.И. Цит и меч: руководители органов государственной безопасности Московской Руси, Российской империи, Советского Союза и Российской Федерации. – С. 346.

⁵¹ Кокурин А., Петров Н. ОГПУ (1929–1934). – С. 110.

та інших злочинах, колишніх білих офіцерів; збором і систематизацією даних про розшукуваних⁵².

Реєстрації в органах державної безпеки також підлягали особи, що поверталися з-за кордону. Репатріація біженців та емігрантів до радянських республік розпочалася стихійно й дещо несподівано для більшовиків. Перша група з Туреччини прибула до Новоросійська наприкінці 1920 р. на пароплаві «Решид-паша». Пізніше повернення військовополонених та інтернованих проходило в межах двосторонніх мирних договорів і угод щодо репатріації. До цієї роботи підключилися й органи ВНК–ДПУ–ОДПУ СРСР, в обов'язки яких входило виявлення «благонадійних» чи «політично небезпечних» осіб.

У середині квітня 1921 р. органам НКВС «за згодою з ВНК» було дано розпорядження щодо обладнання пунктів політичного карантину. До їх організації та функціонування залучалися Центревак, наркомат транспорту, митниця, наркомат зовнішньої торгівлі (Зовнішторг). НКВС і ВНК розробили пропозиції до ухвалені 9 травня 1921 р. постанови Ради праці й оборони (РПО) РСФРР про створення «системи політичної карантисації всіх контингентів, що в'їжджають до Росії й України». Під час цієї процедури проходила повна перевірка та облік біженців і репатріантів. У серпні 1923 р. контрольно-пропускним і карантинним пунктам губернських та обласних відділів ДПУ було видано інструкцію щодо прийому, відправки, обліку й реєстрації осіб, котрі поверталися з-за кордону за амністією або рішенням РНК СРСР. Мета полягала у виявленні ймовірних агентів іноземних розвідок та шпигунів⁵³.

Однак попри значну роботу, проведену оперативними підрозділами щодо обліків і реєстрацій, протягом 1920-х рр. так і не було створено централізованого обліку «ворожих агентів», «антирадянських елементів».

Важливу інформацію щодо визначення різних категорій осіб і «забарвлень», за якими вони перебували на обліках спецслужб,

⁵² Колпакиди А.И. Указ. соч. – С. 357.

⁵³ Плеханов А.М. ВЧК–ОГПУ в годы новой экономической политики. 1921–1928. – С. 289, 290.

містять статистичні звіти органів ДПУ УСРР за 1929 р. На місцях кожен оперативний підрозділ вів власний облік «політично неблагонадійного елемента» за лініями секретного, контррозвідувального відділів, економічного та адміністративно-оперативного управліннь, відділу політичного контролю, спеціального відділення, управління прикордонної охорони, а також транспортними органами й Українським військовим округом (УВО) — їх статистичні дані подавалися окремо. В основу класифікації осіб, що стояли на обліку, було покладено різні принципи.

Наприклад, по лінії секретного відділу секретно-оперативного управління (СОУ) взяттю на облік або реєстрації підлягали виявлені на той час учасники антирадянських дрібнобуржуазних партій та організацій (есери, меншовики, бундівці, народні соціалісти, сіоністи, анархісти, боротьбисти), виключені або ті, хто добровільно залишив лави РКП(б), «колишні» (офіцери, власники підприємств, земельних наділів, голови й члени акціонерних товариств тощо). Усі «політично неблагонадійні» визначалися за 13 «забарвленнями». Отже, на обліку стояли особи за ознакою партійної належності чи соціального положення, хоча й з позначкою «колишні».

По лінії економічного управління на обліку стояли особи за ознакою видів злочинів: економічна контрреволюція, службово-посадові злочини та інші, тобто за «забарвленнями», яких усього визначено 6. Лише опосередковано, знаючи, які саме категорії населення підлягали обов'язковій реєстрації в органах державної безпеки, можемо припустити, хто саме стояв на обліку як «економічно неблагонадійний елемент». По лінії контррозвідувального відділу особи, що стояли на обліку, класифікувалися за політичними вподобаннями (українська або біла «контрреволюція»), соціальним походженням (сільська «контрреволюція»), національною ознакою (польське, румунське та інші «шпигунства», іноземні колонії), за видами злочинів (диверсії, нелегальний перехід кордону, політичний бандитизм) тощо — усього 11 «забарвлень».

Загалом за звітами проходять 38 «забарвлень» обліку «політично неблагонадійного елемента»: меншовики; анархісти; ліві соціалісти-революціонери; праві соціалісти-революціонери;

ліві сіоністи; праві сіоністи; ЕКРП і ЕКРСМ (рос. абрєвіатури); кадети і трудовики; дашнаки; троцькісти й децисти; духівництво та сектантство; колишня царська адміністрація; колишні поміщики; провокатори; бузотери; українська контрреволюція; українська контрреволюційна громадськість; біла контрреволюція; російська контрреволюційна громадськість; сільська контрреволюція; шпигунство польське; шпигунство румунське; шпигунство різне; іноземні колонії; диверсія; політбандитизм; кримінальний бандитизм; нелегальний перехід кордону; економічна контрреволюція; аварії; службово-посадові злочини; спекуляція й ажіотаж; фальшивомонетники; спекуляція валютою; контрабанда; військові злочини; крадіжки державного майна; порушення правил ведення мобілізаційного діловодства тощо⁵⁴.

Усі особи, що стояли на обліку (рос. «подъучётники»), поділялися на дві категорії — активних (або «актив») і пасивних. До активу потрапляли особи, які були «соціально небезпечними», тобто проявляли «наявну ворожість» до існуючого політичного режиму. Проте більшість із тих, хто стояв на обліку, не проявляли відкритої ворожості до радянської влади. Більше того, навіть керівники органів ДПУ УСРР вважали, що вони не становлять небезпеки для держави.

«Антирадянський елемент, наданий самому собі, зазвичай ніякої організації не створює, тобто активно проти радянської влади не виступає, а обмежується лише буркотінням, і з часом навіть примиряється з існуючим станом», —

підкреслював у березні 1925 р. на Всеукраїнській нараді робітників контррозвідувальних відділів помічник начальника КРВ Є. Кривець⁵⁵.

Пасивність «політично неблагонадійних осіб» не служила підставою зняття з оперативного обліку. Політика суцільної колективізації сільського господарства початку 1930-х рр. для органів державної безпеки означала виявлення «контрреволю-

⁵⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України), ф. 42, спр. 4, арк. 9.

⁵⁵ Там само, ф. 13, спр. 225, арк. 21.

ційного елемента» на селі, який чинив опір насильницькому втягненню селянства до колгоспів. «Політично неблагонадійним елементом» ставали всі селяни, визначені як «куркулі» та «підкуркульники», а також громадяни, незадоволені економічною політикою більшовицького режиму.

На початку 1930-х рр. відбулася певна реорганізація оперативних підрозділів органів держбезпеки, у тому числі розроблялися єдині принципи й форми оперативних обліків. Відповідно до рішення колегії ОДПУ від 4 грудня 1930 р., було видано наказ ОДПУ № 117/ос від 10 лютого 1932 р., згідно з яким ВЦР реорганізовувався в обліково-статистичний відділ (ОСВ), що складався з номерних відділень: 1-ше відділення (облікове); 2-ге відділення (судове); 3-тє відділення (оперативно-довідкове); 4-тє відділення (статистичне); 5-тє відділення (архів). У червні 1932 р. було створено 6-тє відділення (судово-слідчого контролю).

Надзвичайно важливою для організації оперативного обліку «політично неблагонадійного елемента» стала «Інструкція з обліку й агентурної розробки антирадянських і контрреволюційних елементів по лінії секретно-політичного відділу» (1931 р.). До об'єктів оперативного обліку, порівняно з попередніми часами, додавалися

«учасники куркульсько-повстанських і куркульсько-терористичних контрреволюційних організацій та угруповань, а також сільські терористи-одинаки, антирадянський і контрреволюційний елемент в індивідуальному й соціалістичному секторі села».

Обліку також підлягали куркулі — як уже заслані та переселені, так і ще не розкуркулені⁵⁶. Запроваджувалися єдині форми справ оперативного обліку — агентурна, справа-формуляр та облікова картка.

Увесь контингент, що підлягав обліку та оперативній розробці як «антирадянський і контрреволюційний елемент», по лінії секретно-політичного відділу поділявся на дві категорії:

- по літеру «А» (основний облік),
- по літеру «Б» (попередній допоміжний облік).

⁵⁶ Колтакиди А.И. Указ. соч. – С. 357.

На облік по літеру «А» ставилися особи, що займалися активною антирадянською діяльністю (за попередньою класифікацією — «актив»). На окремих осіб («одинаків») заводилися справи-формуляри; на партії, організації, угруповання — агентурні справи. На обліку по літеру «Б» стояли особи, стосовно яких дані про їх контрреволюційну діяльність були отримані вперше й потребували додаткової перевірки та уточнення. На них заводилися картки, де зазначався зміст контрреволюційної діяльності, отриманий агентурним шляхом. Під час перевірки наведених фактів ці картки перебували в робочих справах секретних співробітників, від яких надійшла інформація. Якщо факти контрреволюційної діяльності осіб підтверджувалися, їх переводили до основного списку — по літеру «А». Робітники, бідняки, середняки й колгоспники, що перебували на обліку по літеру «Б», які протягом року не проявили активності, знімалися з оперативного обліку. В інструкції наводилися й інші причини зняття з обліку «політично неблагонадійного» контингенту по літерам «А» і «Б»: у випадку їх вербовки органами держбезпеки; за повного непідтвердження даних щодо контрреволюційної діяльності, які були причиною постановки на облік; засудження; смерть, важка форма інвалідності, постійне перебування в лікувальних установах.

Подібні обліки велися всіма місцевими органами державної безпеки за лініями роботи. Особи, узяті на оперативний облік спецслужб, постійно перебували під пильним наглядом, їх лояльність перевірялася через агентурну мережу. Без дозволу органів держбезпеки людина не могла отримати дозвіл улаштуватися на роботу, виїхати за кордон, змінити прізвище тощо. Унаслідок проведення різноманітних державних кампаній (боротьба з аваріями на залізницях, хлібозаготівлі, реалізація постанов пленуму ЦК РКП(б)–ВКП(б) з тваринництва, боротьба з обважуванням, обмірюванням споживачів тощо) «політнеблагонадійні» в першу чергу могли бути відсторонені від певних (навіть не відповідальних) посад на визначених підприємствах.

Під час перевірки у червні 1920 р. особового складу порохівих, динамітних, артилерійських арсеналів та складів паливних речовин, що розташовувалися на території України й належа-

ли військовому й морському відомству, окружні комісії з представників окрвійськкоматів, губкомів РКП(б) та губернських надзвичайних комісій усіх «неблагонадійних» віднесли до кількох категорій. Зокрема, до першої потрапили визначені

«як поляк, як шкідник, підсудний, як син московського буржуа, як буржуазний спекулянт і ледар, що ухиляється від трудової мобілізації, як анархіст-синдикаліст, як контрреволюціонер із духовного середовища, що жив у Чорноморській губернії з денікінцями, як білий, як контрреволюціонер і буржуа — технічний спеціаліст, як народний соціаліст, як особа, що служила в державній охороні, як офіцер, що втік від червоної мобілізації, або служив у Денікіна, як дезертир з 1919 р. від червоної мобілізації, як особа, що надає про себе суперечливі анкетні відомості, і залишалася у Харкові при Денікіні, як саботажник, авантюрист і шантажист, як лівий есер, як правий есдек, як саботажник і п'яниця, як колишній власник винокурного заводу».

До другої категорії потрапили визначені

«як комуніст, що сидів у НК за нездачу звітності, як непридатний для систематичної роботи, як ледар, як кар'єрист, як зовсім незнайомий з артилерійською справою, як нез'ясована особа»⁵⁷.

У квітні 1929 р. після т.зв. «Шахтинської справи» пленум ЦК ВКП(б) ухвалив рішення про перевірку особового складу промисловості й транспорту. Інколи перестраховування щодо обіймання певних посад «політично неблагонадійним елементом» доходило до абсурду. Наприклад, у циркулярному листі ДПУ УСРР від 27 червня 1934 р. з приводу забезпечення збиральної кампанії, від місцевих органів вимагалось (цитуюмо мовою оригіналу з метою уникнення неточностей у визначенні посад, контингент яких перевірявся за оперативними обліками — *С. Л.*):

«В целях профилактики, в кратчайший срок проверитъ состав лиц, близко соприкасающихся с урожаем и учётом его (кладовщиков, счетоводов, весовщиков, сторожей, грузчиков, возчиков, приёмщиков, лиц, работающих у молоти-

⁵⁷ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 20, спр. 326, арк. 10 зв., 60.

лок и пр.), выявив и отстранил от этих работ весь классово враждебный, политически неблагонадёжный и уголовный элемент»⁵⁸.

У липні 1934 р. відбулася кампанія з перевірки «складу робітників, що обслуговують тваринні ферми», метою якої було усунення «класово ворожих і політично неблагонадійних осіб»⁵⁹. На червень–серпень того ж року припала боротьба з аваріями та хуліганством на залізницях, із протизаконним перемолом і розкраданням мірчука, порушеннями роздрібних цін у торгівлі, відбувалася перевірка осіб, що працювали на військових заводах тощо⁶⁰. Унаслідок усіх цих кампаній місцеві органи державної безпеки повинні були за оперативними обліками перевірити зайнятих у вказаних сферах, усунувши від роботи «под'ючётников». Подібні кампанії проводилися регулярно й охоплювали різні галузі народного господарства та державний апарат. Звичайно, що за таких обставин перебування на оперативному обліку неабияк заважало знайти будь-яку, навіть некваліфіковану, роботу.

Отже, на оперативний облік у радянських органах державної безпеки з самого початку існування потрапляли особи за ознаками їх імовірного неприйняття нового ладу (а не, наприклад, кримінального характеру), які потенційно могли становити небезпеку для радянської держави. При визначенні «політично неблагонадійних» осіб більшовики керувалися, насамперед, їх соціальним походженням, суспільним і професійним статусом часів Російської імперії й громадянської війни, а також партійною належністю.

Беручи до уваги, що при укладанні подібних обліків досить значним був елемент суб'єктивізму, на який безпосередньо впливала державна каральна політика, у поле зору радянської спецслужби потрапляли не лише лідери чи активні діячі інших політичних партій, білого руху, нових національних урядів,

⁵⁸ ГДА СБ України, ф. 9, спр. 667, арк. 207 зв.

⁵⁹ Там само, арк. 209.

⁶⁰ Там само, арк. 205–206, 210, 214–215.

різноманітні особи з багатьох сфер соціальної діяльності. Нерідко об'єктами контролю внаслідок тих чи інших обставин ставали звичайні громадяни, навіть із «класово близьких прошарків». Лише в 1920-х рр. на облік почали ставити осіб, підозрюваних у скоєнні суто кримінальних злочинів. Таким чином, створювалася всеохоплююча система, що дозволяла вищому партійно-державному керівництву тримати під контролем значну кількість людей, а при необхідності — маніпулювати суспільством.

Лясковская С. Учёты «политически неблагонадёжного элемента» органами ВЧК–ГПУ–ОГПУ: исторический аспект.

В статье рассматривается процесс становления регистраций и учётов «политически неблагонадёжного элемента» в системе органов государственной безопасности с 1918 по 1934 гг.; основные принципы, положенные в основу формирования оперативных учётов некоторых категорий населения.

Ключевые слова: регистрация, оперативный учёт, политически неблагонадёжный элемент, угрозы, регистрационно-статистический отдел.

Lyaskovska S. «Politically unreliable element» accounts of the VCHK–DPU–ODPU organs: historical aspect.

The article is devoted to the process of registrations and counts «politically unreliable element» in the system of state security organs from the years 1918 to 1934; basic principles which were fixed as a basis of operative counts forming concerning certain population categories.

Keywords: registration, operative account, politically unreliable element, threats, registration-statistical department.

*Юрій Шаповал, Вадим Золотарьов**

**Євреї в керівництві органів
ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у 1920–1930-х рр.**

Автори аналізують національний склад керівних органів ДПУ–НКВС УСРР–УРСР у вказаний період, доводячи, що високий відсоток євреїв в органах державної безпеки республіки не може бути однозначним доказом існування «єврейської змови».

Ключові слова: органи державної безпеки, ДПУ, НКВС, євреї.

Батькові Лева Троцького приписують слова про те, що «революцію починають Троцькі, а розплачуються Бронштейни». Тут доречно додати цитату з Фелікса Дзержинського, яку до 1996 р. не друкували повністю. Отже, 26 червня 1920 р. він писав із Харкова Володимирі Леніну про ситуацію в Україні:

«Положение здесь внутреннее в общем идёт в гору [...]. Каждый честный наш работник, посылаемый в провинцию, находит почву, и видны уже результаты. Только работников этих страшно мало. Местные коммунисты какие-то недоноски, живут мелкими интересами [...]. В области моей специальности здесь обильный урожай. Вся, можно сказать, интеллигенция средняя здесь — это петлюровцы. Громадной помехой в борьбе [является] отсутствие чекистов-украинцев»¹.

Отже, необхідністю стежити за «недоносками» та «петлюрівцями» в першу чергу і можна пояснити таку значну кількість неукраїнців серед чекистів. І йдеться не лише про євреїв, а й, скажімо, про росіян, поляків, латишів та ін.

Коли світ побачила книжка Олександра Солженіцина «200 лет вместе», в якій ішлося й про участь євреїв у більшовицькій революції та радянських чистках, вона викликала велику дискусію. Професор Роберт Сервіс (Robert Service) з Оксфордського

* Шаповал Ю.І. — доктор історичних наук, професор, завідувачий відділом Інституту політичних та етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України; Золотарьов В.А. — кандидат технічних наук, доцент Харківського національного університету радіоелектроніки.

¹ Большевистское руководство. Переписка. 1912–1927: Сб. док. – Москва: РОССПЭН, 1996. – С. 137–138.